पञ्चदशः पाठः
१५

रघोः उदारता

(उकारान्त-पुँल्लिङ्गशब्दाः)

प्राचीनकालस्य वार्ता अस्ति । एकः रघुः नामकः नृपः भवति । सः स्वस्य सर्वं धनं 'विश्वजित्-यज्ञे' दानं करोति। रघोः पार्श्वे केवलं मृत्तिका-पात्राणि अवशिष्टानि भवन्ति । तस्मिन् एव समये गुरोः वरतन्तोः शिष्यः कौत्सः तत्र आगच्छति । रघुः कौत्सस्य आतिथ्यं करोति । तत्पश्चात् महाराजः रघुः कौत्सम् आगमनस्य प्रयोजनं पृच्छति । कौत्सः रघुं वदति - "हे रघो ! भवान् जानाति एव यत् विद्यासमापनसमये गुरूणां कृते दक्षिणाप्रदानं शिष्याणां कर्तव्यम् अस्ति । मम अपि गुरुकुलस्य शिक्षा सम्पन्ना ।

अधुना अहम् अपि गुरोः वरतन्तोः कृते दक्षिणां दातुम् इच्छामि । मम गुरुः वरतन्तुः पूर्णतया तृष्णारहितः अस्ति । अतः सः तु दक्षिणारूपेण किमपि न इच्छति । किन्तु अहं गुरवे दक्षिणार्थं चतुर्दशकोटिसुवर्णमुद्राः दातुम् इच्छामि । अहं चिन्तयामि यत् भवान् मम सहायतां करिष्यति । किन्तु अधुना भवान् एव स्वर्णपात्राणां स्थाने मृत्तिकापात्राणां प्रयोगं करोति। एतद् भवतः धनाभावं सूचयति । अतः अहं चिन्तयामि यत् भवान् मम सहायतां कर्तुं न शक्नोति । अहम् अन्यत्र गच्छामि ।"

रघुः कौत्सस्य वार्तां श्रुत्वा कथयति– "हे कौत्स ! भवान् अन्यत्र मा गच्छतु । यद्यपि सम्प्रति यज्ञे सर्वस्वदानात् भवतः गुरुदक्षिणार्थं मम पार्श्वे धनं नास्ति । किन्तु अहं प्रयासं करिष्यामि । भवान् द्विदिवसपर्यन्तं मम यज्ञशालायां निवासं करोतु ।" रघोः वार्तां श्रुत्वा कौत्सः तत्रैव तिष्ठति ।

रघुः कौत्सस्य सहायतायाः उपायं चिन्तयति । सः विचारयति "कुबेरः धनपतिः अस्ति । तस्योपरि आक्रमणं कृत्वा अहं पर्याप्तं धनं प्राप्तुं शक्नोमि । अतः प्रातःकाले कुबेरस्योपरि आक्रमणं करिष्यामि ।"

यदा कुबेरः रघोः निश्चयं शृणोति तदा सः भीतः भवति । भयवशात् कुबेरः रात्रिकाले एव रघोः कोषे सुवर्णवृष्टिं करोति । प्रातः कोषरक्षकः कोषे अत्यधिकं सुवर्णं पश्यति । झटिति एव सः रघुं सूचयति ।

महाराजः रघुः तस्मिन् एव समये कौत्सम् आह्वयति । सर्वं सुवर्णं दातुम् इच्छति । किन्तु कौत्सः कथयति, "हे महाराज ! गुरुदक्षिणार्थं चतुर्दशकोटिसुवर्णमुद्राः एव इच्छामि । ततः अधिकं न स्वीकरिष्यामि ।" तदा रघुः कौत्सस्य कृते चतुर्दशकोटिस्वर्णमुद्राः ददाति ।

कौत्सः रघवे आशीर्वादं ददाति, स्वगुरोः आश्रमं प्रति गच्छति ।

शब्दार्थः

शब्दः	सरलार्थः	हिन्दी अर्थ
नृपः	राजा	राजा
स्वस्य	निजस्य	अपना
पार्श्वे	समीपे	पास में
मृत्तिका–पात्राणि	मृद्भाजनानि	मिट्टी के बर्तन
अवशिष्टानि	शेष–भूतानि	बचे हुए
प्रयोजनम्	उद्देश्यम्	उद्देश्य

सम्पन्ना	सम्पूर्णा	सम्पूर्ण हुई
तृष्णारहितः	इच्छारहितः	इच्छारहित
गुरवे	आचार्याय	गुरु के लिए
कोटि	शतलक्षपरिमितम्	करोड़ों
पात्राणाम्	भाजनानाम्	बर्तनों के
धनाभावम्	धनस्य न्यूनताम्	धन की कमी को
चिन्तयामि	विचारयामि	सोचता हूँ
शक्नोति	अर्हति	सकता है
अन्यत्र	अन्यस्मिन् स्थाने	दूसरी जगह पर
श्रुत्वा	श्रवणं कृत्वा	सुनकर
तत्रैव	तस्मिन् एव स्थाने	वहाँ पर ही
प्राप्तुं	स्वीकर्तुम्	प्राप्त करने के लिए
भयवशात्	भीतिकारणात्	डर के कारण से
कोषे	धनभण्डारे	खजाने में
सुवर्णवृष्टिम्	स्वर्णवर्षाम्	सोने की वर्षा को
कोषरक्षकः	कोषस्य रक्षकः	खजाने का रखवाला
झटिति	शीघ्रम्	जल्दी से
सूचयति	सूचनां ददाति	सूचना देता है
आह्वयति	आह्वानं करोति	बुलाता है

अभ्यासः

१. उच्चारणं कुरुत –

विश्वजित्	अवशिष्टानि	मृत्तिका	आतिथ्यसत्कारम्
विद्यासमापनसमये	तृष्णारहितः	सुवर्णमुद्रा	गुरुदक्षिणार्थम्
द्विदिवसपर्यन्तम्	कुबेरस्योपरि	कोषरक्षकः	आह्वयति

२. एकपदेन उत्तरत–

(क) रघुः कस्मिन् यज्ञे सर्वस्वं धनं दानं करोति ?

(ख) कौत्सः कस्य शिष्यः अस्ति ?

(ग) कुबेरः कस्य वृष्टिं करोति ?

(घ) कस्य भयवशात् कुबेरः सुवर्णवृष्टिं करोति ?

(ङ) कौत्सः रघवे किं ददाति ?

३. पूर्णवाक्येन उत्तरत -

(क) कौत्सः कः अस्ति ?

(ख) विद्यासमापनसमये शिष्याणां किं कर्तव्यम् भवति ?

(ग) गुरुदक्षिणारूपेण कौत्सः किं दातुम् इच्छति ?

(घ) रघोः निश्चयं श्रुत्वा कुबेरः किं करोति ?

(ङ) प्रातःकाले कोषरक्षकः कोषे किं पश्यति ?

४. सत्यकथनस्य समक्षे 'आम्' इति असत्यकथनस्य समक्षे 'न' इति लिखत -

यथा - रघुः कौत्सस्य आतिथ्यं करोति ।	(आम्)
(क) कौत्सः वरतन्तोः शिष्यः अस्ति ।	( )
(ख) अश्वमेधयज्ञे रघुः सर्वस्वं दानं करोति ।	( )
(ग) लक्ष्मीः कोषागारे सुवर्णवृष्टिं करोति ।	( )
(घ) रघुः चतुर्दशकोटि-सुवर्णमुद्राः ददाति ।	( )
(ङ) कौत्सः द्विदिवसपर्यन्तं राजभवने निवासं करोति ।	( )

५. उदाहरणं दृष्ट्वा वचनरूपाणि लिखत -

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
यथा -	रघुः	रघू	रघवः
(क)	....	गुरू	....
(ख)	पशुः	....	....
(ग)	....	....	विधवः
(घ)	ऋतुः	....	....
(ङ)	....	विभू	....

योग्यता-विस्तारः

१. अस्मिन् पाठे यूयम् उकारान्त-पुँल्लिङ्गशब्दानां प्रयोगं दृष्टवन्तः । येषां पुँल्लिङ्गशब्दानाम् अन्ते 'उ' (उकारः) भवति, ते उकारान्त- पुँल्लिङ्गशब्दाः भवन्ति ।

पश्यत –

ग् + उ + र् + उ	=	गुरु	(गुरु + : = गुरुः)
भ् + आ + न् + उ	=	भानु	(भानु + : = भानुः)
र् + अ + घ् + उ	=	रघु	(रघु + : = रघुः)
व् + इ + भ् + उ	=	विभु	(विभु + : = विभुः)

एते सर्वे उकारान्त–पुँल्लिङ्गशब्दाः सन्ति । एतेषां प्रथमा–द्वितीया–पष्ठी–विभक्तिषु रूपाणि एवं प्रचलन्ति –

प्रथमा विभक्तिः

शब्दः		एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
गुरु	–	गुरु :	गुरू	गुरवः
भानु	–	भानुः	भानू	भानवः
रघु	–	रघुः	रघू	रघवः

द्वितीया विभक्तिः

शब्दः		एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
गुरु	–	गुरुम्	गुरू	गुरून्
भानु	–	भानुम्	भानू	भानून्
रघु	–	रघुम्	रघू	रघून्

षष्ठी–विभक्तिः

शब्दः		एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
गुरु	–	गुरोः	गुर्वोः	गुरूणाम्
भानु	–	भानोः	भान्वोः	भानूनाम्
रघु	–	रघोः	रघ्वोः	रघूणाम्

२. एवम् एव अन्येषाम् उकारान्तपुँल्लिङ्गशब्दानाम् अभ्यासं कुरुत।

अध्यापकाय निर्देशः –

। अध्यापकः उकारान्त–पुँल्लिङ्गशब्दानां प्रथमा–द्वितीया–षष्ठी–विभक्तीनां प्रमुखतया अभ्यासं कारयेत्। अन्यासाम् अपि विभक्तीनां रूपाणां परिशिष्टसाहाय्येन सामान्यपरिचयं कारयेत्।